

بررسی میزان سرمایه‌ی اجتماعی بین حاشیه‌نشینان شهر ایلام

غلامرضا تاج‌بخش^۱

چکیده

هدف تحقیق حاضر بررسی میزان سرمایه‌ی اجتماعی بین حاشیه‌نشینان شهر ایلام است. برای توصیف و تبیین سرمایه‌ی اجتماعی نیز سعی شده که از چند منبع به صورت تلفیقی استفاده شود، یعنی آرای صاحب‌نظران سرمایه‌ی اجتماعی مانند گیدنز، بوردیو، کلمن، پوتنام، پوتنام مورد استفاده قرار گرفت.

روش تحقیق: پژوهش حاضر از نوع کاربردی و از نظر روش، پیمایش و جامعه‌ی آماری افراد ۱۸ به بالای ساکن در مناطق حاشیه‌نشین شهرستان ایلام (اعم از زن و مرد) است. حجم نمونه با توجه فرمول کوکران ۲۸۵ نفر محاسبه شد. روش نمونه‌گیری از نوع نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای است. برای گردآوری اطلاعات این پژوهش از پرسشنامه‌ی محقق‌ساخته استفاده شده‌است که روایی آن از طریق اعتبار محتوا و پایایی از طریق محاسبه‌ی ضریب آلفای کرونباخ سنجیده شد و سپس اطلاعات گردآوری شده با استفاده از نرم افزار SPSS تجزیه و تحلیل شد.

یافته‌ها: یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که بیشترین میانگین میزان سرمایه‌ی اجتماعی مربوط به شاخص مشارکت اجتماعی ($M=33/62$) و کمترین مقدار آن مربوط به شاخص روابط اجتماعی ($M=18/39$) است. بین زنان و مردان از نظر میانگین سرمایه‌ی اجتماعی تفاوت معناداری نیست. همچنین، افراد شاغل و بیکار از میزان سرمایه‌ی اجتماعی یکسانی برخوردارند. افراد مجرد نسبت به افراد متأهل از سرمایه‌ی اجتماعی بالاتری برخوردارند. همچنین، بین سرمایه‌ی اجتماعی بر حسب تحصیلات و نیز بر حسب نوع منزل مسکونی، و قومیت تفاوت معناداری وجود دارد.

نتایج: چنین به نظر می‌رسد یافته‌های اخیر با نظریات مطرح شده توسط پوتنام و فوکویاما قابل تبیین است و کمک به مشارکت افراد در امور شهری به منظور گسترش اعتماد اجتماعی و رشد و گسترش و تقویت مشارکت رسمی می‌تواند به ارتقای سرمایه‌ی اجتماعی در مجموع، در مناطق حاشیه‌نشین منتهی گردد.

کلید واژگان: سرمایه‌ی اجتماعی، حاشیه‌نشین، اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی، انسجام اجتماعی، کنترل اجتماعی

مقدمه و بیان مسأله

رشد شتابان شهرنشینی، افزایش میزان مهاجرت روستاییان به شهرها و الگوهای نامتوازن توسعه‌ای در یک جامعه، موجب به هم خوردن تعادل و توازن روستا می‌شود و مهاجرت روستاییان به شهرها را به دنبال خواهد داشت. اکثر این مهاجران افرادی هستند که پس از مهاجرت به واسطه‌ی فقر شدید ناچار به ساکن شدن در مناطق حاشیه‌ای می‌شوند (لهسایی زاده، ۱۳۳۸: ۱۱۷). بنابراین یکی از آثار و پیامدهای توسعه‌ی فیزیکی ناموزون و نامتعادل شهری، حاشیه‌نشینی و اسکان غیر رسمی است. حاشیه‌نشینی، دو وجه بیرونی و درونی دارد. معمولاً وجه بیرونی و ظاهر آن مورد توجه عموم مردم و مبنای قضاوت درباره‌ی این پدیده است. افراد در این وضعیت در مناطقی اقامت می‌کنند که با جامعه‌ی میزبان ارتباط کمی دارند و بین محل سکونت آنها و منطقه‌ی اصلی شهر، نوعی جدایی وجود دارد. این امر ممکن است به دلیل وضعیت نامطلوب اقتصادی و عدم توانایی مالی خانواده‌ها باشد که به علت هزینه‌های بالای زندگی قادر به زندگی در مناطق اصلی شهر نیستند. علت دیگر آن وجود موانع جذب در جامعه‌ی میزبان است. از آنجا که بسیاری از مناطق سنتی به آسانی نمی‌توانند وجود این مهاجران را بپذیرند، بنابراین آنان به مناطقی روی می‌آورند که امکان کنترل‌های اجتماعی و هنجاری کمتری در آنجا وجود دارد. این مناطق بیشتر در حاشیه‌ی شهرهای بزرگ قرار دارند.

اما وجه درونی حاشیه‌نشینی با نظام فرهنگی - اجتماعی و نیز موقعیت روانی افراد مرتبط است؛ «فرد خود را در شرایطی می‌یابد که در آن، روابط اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی و ملی تا حدودی دستخوش تزلزل شده، ولی روابط و ارزش‌های دیگری هنوز به‌طور کامل جایگزین آنها نشده است. تجربه‌ی چنین شرایط بحرانی موجب شکل‌گیری شخصیت متمایزی برای فرد می‌شود. در اغلب موارد چنین فردی در برابر برخورد فرهنگ‌ها، حالت کناره‌گیری از خود نشان می‌دهد و نمی‌تواند در متن جامعه با عقیده‌ی راسخ به فعالیت خویش ادامه دهد. به عبارت دیگر، به علت ناباوری نسبت به ارزش‌ها، بیگانگی با موقعیت جدید، فرد از جامعه کناره می‌گیرد و در حالتی معلق در حاشیه‌ی اجتماع می‌نشیند» (جمشیدیها و عنبری، ۱۳۸۳: ۵۵-۵۴).

به دلیل توأم بودن پدیده‌ی حاشیه‌نشینی با برخی از مسائل و مشکلات اجتماعی همچون فقر، اعتیاد، بزهکاری و ...، و تسری این مسائل و مشکلات به دیگر نقاط شهر (به دلیل تبادلات فرهنگی و اقتصادی میان این محلات و دیگر نقاط)، حل مشکلات و یا کاهش آن در این محلات از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و نیاز به برنامه‌ریزی‌های دقیق و کارشناسی و به دور از تصمیمات آنی، مقطعی و تبلیغاتی داشته تا بتوان با استفاده از طرح‌های علمی بلندمدت گامی در جهت بهبود شرایط موجود در محلات حاشیه‌نشین برداشت (برغم‌دی: ۲۶۴، ۱۳۸۷).

یکی از عوامل موثر بر مشارکت افراد در توسعه و کاهش مسائل و مشکلات ناشی از توسعه‌ی نامتوازن شهری و به تبع آن مسأله‌ی حاشیه‌نشینی، عنصر سرمایه‌ی اجتماعی است. اغلب جامعه‌شناسان عنوان کرده‌اند، این عامل می‌تواند اطمینان و کاهش انحرافات و مسائل اجتماعی و توسعه همه‌جانبه را برای یک منطقه به ارمغان آورد (محمودی و نیکخواه، ۱۳۹۱: ۲). چنین به نظر می‌رسد که سرمایه‌ی اجتماعی به دلیل اهمیتی که در بررسی و تدوین شاخص‌های اجتماعی و توسعه دارد، به عاملی مهم برای موفقیت در برنامه‌های رفاه اجتماعی و حل مسائل شهری تبدیل شده است. مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی به دلیل ماهیت و محتوایی که دارد، از این پتانسیل برخوردار است تا در تحلیل‌های نظری در حوزه‌های مختلف (مطالعات شهری و حاشیه‌نشینی) به کار گرفته شود. از این منظر سرمایه‌ی اجتماعی به عنوان ابزاری اساسی، قابلیت و کارایی بالایی در تبیین و توضیح مسائل و مشکلات، از جمله آسیب‌های اجتماعی دارد. بنابراین، در صورتی که عناصر این مفهوم به خوبی مورد بررسی و شناسایی قرار گیرد و در یک قالب منسجم مدون گردد، قادر است تا به خوبی در شناخت و تحلیل آسیب‌ها موثر واقع شود و راهکار مناسبی را در بحث پیشگیری در اختیارمان قرار دهد (زارع شاه‌آبادی و ترکان، ۱۳۹۱: ۸۶).

به واسطه‌ی وجود انبوهی از مسائل و مشکلات و ویژگی‌های خاص این مناطق، احساس امنیت اجتماعی، اعتماد، مشارکت، روابط اجتماعی، کنترل اجتماعی و ... در سطح بسیار پایینی بوده، در نتیجه از سرمایه‌ی اجتماعی کمتری برخوردارند. این سطح

پایین تر سرمایه‌ی اجتماعی، توسعه‌ی این مناطق را کند و بعضاً غیر ممکن ساخته است (محمودی و نیکخواه، ۳: ۱۳۹۱). شهر ایلام نیز همانند دیگر شهرهای ایران، در دو سه دهه اخیر تعدادی از مناطق حاشیه‌نشین را به خود دیده است و هنوز برخی از مناطق آن جذب اقتصاد شهری نشده‌اند. شهرستان ایلام از شهرستانهای استان ایلام است. مرکز این شهرستان شهر ایلام می‌باشد که مرکز استان نیز هست. این شهرستان در شمال غربی استان قرار گرفته و با شهرستانهای ایوان، شیروان و چرداول، دره‌شهر و نیز مهران همسایه است. شهرستان ایلام از غرب به کشور عراق محدود می‌شود. در شهر ایلام مسأله‌ی حاشیه‌نشینی تابعی از روند حاشیه‌نشینی کل کشور می‌باشد (نیرومند و حسینی، ۱۳۵۲: ۵۵). بنابراین، پژوهش حاضر با هدف کلی بررسی میزان سرمایه‌ی اجتماعی و ابعاد تشکیل‌دهنده‌ی آن در بین حاشیه‌نشینان شهر ایلام انجام شد. در کنار هدف کلی، ارتباط هر کدام از ابعاد سرمایه‌ی اجتماعی با متغیرهای اجتماعی - جمعیت شناختی حاشیه‌نشینان نیز مورد بررسی قرار گرفت.

پیشینه‌ی تحقیق

محمودی و نیکخواه (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی مقایسه‌ای سرمایه‌ی اجتماعی در مناطق حاشیه‌نشین و غیر حاشیه‌نشین شیراز» پرداختند. آن‌ها در این پژوهش بر اساس نظریه‌های فوکویاما، پوتنام، اوفه و فوش و همچنین دیدگاه اجتماع‌گرایی به بررسی تفاوت مناطق حاشیه‌نشین و غیر حاشیه‌نشین پرداخته و به این نتیجه دست یافتند که به واسطه‌ی شرایط حاکم بر مناطق حاشیه‌نشین، بین این مناطق و مناطق غیر حاشیه‌نشین از لحاظ شاخصهای سرمایه‌ی اجتماعی تفاوت معناداری وجود دارد. بجز شاخص‌های هنجارهای همیاری و مشارکت غیررسمی (که در مناطق حاشیه‌نشین میزان‌های بیشتری به دست آمد) در بقیه‌ی شاخص‌ها، میزان‌های به دست آمده در مناطق غیر حاشیه‌نشین بیشتر است. در کل نتایج پژوهش نشان داد که حجم سرمایه‌ی اجتماعی موجود در مناطق غیر حاشیه‌نشین بیشتر از مناطق حاشیه‌نشین است.

همچنین، برغم‌دی (۱۳۸۷) نیز با بررسی تأثیر تخریب محله‌ی غربت بر سرمایه‌ی اجتماعی (سه شاخص اعتماد، همبستگی و مشارکت اجتماعی) اهالی محله‌ی خاک

سفید، نشان داد که میزان سرمایه‌ی اجتماعی اهالی محله‌ی خاک سفید در سطح خویشاوندی بیشتر از سطوح همسایگی، محلی و قومی بوده است. همچنین میزان سرمایه‌ی اجتماعی در میان زنان بیش‌تر از مردان، در میان افراد مسن‌تر بیشتر از افراد جوان و در میان افراد دارای تحصیلات کمتر بیشتر از افراد دارای تحصیلات بالاتر بوده است. وی به این نتیجه رسید که سرمایه‌ی اجتماعی اهالی محله‌ی خاک سفید نسبت به گذشته (قبل از تخریب محله‌ی غربت) کاهش یافته است. تخریب این محله به میزان بیشتری از سرمایه‌ی اجتماعی افراد ساکن در نزدیکی این محل کاسته است.

از سویی توجه به فرسایش سرمایه‌ی اجتماعی و مدیریت بحران در مناطق حاشیه‌نشین، موضوعی است که نقدی و زارع (۱۳۹۱) در بین زنان حاشیه‌نشین شهرک سعدی شیراز آن را مورد مطالعه قرار دادند. آن‌ها بیان می‌دارند که سرمایه‌ی اجتماعی مفهومی بین رشته‌ای است که کاربرد گسترده‌ی آن در مدیریت شهری اقتصاد حکمرانی خوب، برنامه‌ریزی شهری و... نشان دهنده‌ی پتانسیل بسیار زیاد آن برای تحلیل پدیده‌های گوناگون در جامعه است. از نظر آنان حاشیه‌نشینی، به اعتقاد برخی محققان آپاندیسیت اغلب شهرهای جهان و از جمله ایران محسوب می‌گردد. و در واقع رشد قارچ‌گونه‌ی حاشیه‌ها علاوه بر برهم زدن فضای کالبدی شهرها و انواع مسائل و آسیب‌های اجتماعی که با خود به وجود می‌آورد هرگونه مدیریت شهری را با مسائل مشکلات و بحرانهای زیادی روبرو می‌سازد که یکی از دلایل بروز این مسائل کمبود یا فرسایش سرمایه‌ی اجتماعی در اینگونه محلات می‌باشد چرا که سرمایه‌ی اجتماعی از طریق اجزای خود همچون اعتماد مشارکت شبکه‌های اجتماعی و... می‌تواند باعث کاهش اینگونه مسائل و مشکلات در محلات شهری گردد. بنابراین از آنجا که فرسایش سرمایه‌ی اجتماعی در این مناطق محروم می‌تواند باعث انواع آسیب‌ها و مسائل اجتماعی از جمله اعتیاد فروش و مصرف مواد مخدر فساد و فحشا فقر بیکاری و دعوا و درگیری و ... گردد و همچنین باعث عدم موفقیت برنامه‌های عمرانی دولت برای بهبود وضعیت کالبدی اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی حاشیه‌ها گردد، بنابراین تقویت سرمایه‌ی اجتماعی می‌تواند دولت را برای عمل کردن به برنامه‌هایش یاری رساند.

بعلاوه، هاشمیان فر و عجمی (۱۳۹۱) در بررسی فرهنگ شهروندی ساکنان بافت حاشیه‌ای شهر اصفهان، که در آن ارتباط متغیرهایی همچون مشارکت اجتماعی، آموزش، مسئولیت‌پذیری، هویت اجتماعی و متغیرهای زمینه‌ای و فرهنگ شهروندی ساکنان حاشیه‌نشین را مورد سنجش قرار دادند، به این نتیجه رسیدند که متغیر مشارکت اجتماعی بیشترین تأثیر را بر فرهنگ شهروندی ساکنان حاشیه‌نشین شهر اصفهان دارد.

بررسی تحقیقات پیشین نشان می‌دهد که، بررسی تطبیقی سرمایه‌ی اجتماعی مناطق حاشیه‌نشین و غیرحاشیه‌نشین با استفاده از نظریات جامعه‌شناسانه و همچنین تأثیر بافت اجتماعی ساکنان حاشیه‌نشین در فرسایش سرمایه‌ی اجتماعی و بروز بحرانی‌های مدیریتی و مسائل اجتماعی عمده‌ترین تحقیقات در این زمینه است. هر کدام از این تحقیقات به نحوی از انحا به این مطلب اذعان دارند که فرسایش سرمایه‌ی اجتماعی در مناطق محروم و حاشیه‌نشین، می‌تواند باعث انواع آسیب‌ها و مسائل اجتماعی از جمله اعتیاد فروش و مصرف مواد مخدر فساد و فحشا فقر بیکاری و دعوا و درگیری و ... گردد و همچنین باعث عدم موفقیت برنامه‌های عمرانی دولت برای بهبود وضعیت کالبدی اجتماعی- اقتصادی و فرهنگی حاشیه‌ها گردد، بنابراین تقویت سرمایه‌ی اجتماعی می‌تواند دولت را در جهت عمل کردن برنامه‌های یاری رساند.

بعلاوه، با توجه به اینکه در بررسی‌های علمی صورت گرفته درباره‌ی توصیف وضعیت سرمایه‌ی اجتماعی مناطق حاشیه‌نشین بیشتر به توصیف کلی میزان سرمایه‌ی اجتماعی در بین ساکنان حاشیه‌نشین و بعضاً مناطق غیر حاشیه‌نشین پرداخته‌اند. این پژوهش علاوه بر توصیف کلی میزان سرمایه‌ی اجتماعی و برخی از ابعاد آن که در تحقیقات قبلی کمتر مورد توجه واقع شده‌اند، خواهان مقایسه و مشخص کردن الگوی گروه‌های فرعی (در بین متغیرهای اجتماعی- جمعیت‌شناختی) نیز هست که می‌تواند از جنبه‌های جدید این پژوهش در حوزه‌ی مطالعات شهری محسوب شود. همچنین با توجه به اینکه بررسی‌های میدانی و تحقیقات انجام گرفته در خصوص توصیف وضعیت سرمایه‌ی اجتماعی مناطق حاشیه‌نشین عمدتاً ابعاد محدودی را مورد توجه قرار داده‌اند، توجه به ابعاد بیشتر و جامع‌تری از سرمایه‌ی اجتماعی می‌تواند از قسمت‌های جدید این پژوهش به شمار رود.

مبانی نظری

نظریه پردازان سرمایه‌ی اجتماعی در مورد تفاوت مناطق از نظر وجود سرمایه‌ی اجتماعی به مطالعات گوناگونی پرداخته‌اند و با وجود نوع مناطق، علت‌های مختلفی را برای آن ذکر کرده‌اند.

رابرت پوتنام^۱ سرمایه‌ی اجتماعی را مجموعه‌ای از مفاهیمی چون اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها می‌داند که موجب ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه یک اجتماع شده و در نهایت منافع متقابل آنان را تأمین خواهد کرد. وی معتقد است که هنجارها تأثیر زیادی در تولید سرمایه‌ی اجتماعی دارند. هنجارها موجب انسجام بیشتر افراد جامعه می‌شود، زیرا رفتار مردمی که هنجارهای مشترکی را پذیرفته‌اند، مشابه است (فیلد، ۲۰۰۵: ۵). پوتنام معتقد است که حاشیه‌نشینی و پراکندگی شهر در کاهش سرمایه‌ی اجتماعی نقش اساسی دارند. او سه دلیل را برای آن ذکر می‌کند: ۱- حومه‌نشینی و حاشیه‌نشینی میزان زیادی از وقت افراد را به خود اختصاص می‌دهد؛ بنابراین فرصت کمتری را برای ملاقات با دوستان و همسایگان و نشست‌های عمومی پیدا می‌کند. ۲- پراکندگی، حومه‌نشینی و حاشیه‌نشینی باعث افزایش تفکیک اجتماعی می‌شود و همگونی اجتماعی باعث کاهش انگیزه‌ی مشارکت مدنی می‌شود و شبکه‌های اجتماعی در بین خطوط نژادی و طبقاتی محدود می‌گردد؛ بنابراین پراکندگی و حاشیه‌نشینی به عنوان مکانیسمی علیه سرمایه‌ی اجتماعی بین گروهی عمل می‌کند. ۳- پراکندگی و حاشیه‌نشینی باعث از بین بردن بستگی درونی اجتماع (به واسطه‌ی محل زندگی از محل کار) می‌شود (پوتنام، ۲۰۰۰: ۲۸۳).

فوکویاما^۲ سرمایه‌ی اجتماعی را وجود مجموعه‌ی معینی از هنجارها یا ارزش‌های غیر رسمی تعریف می‌کند که اعضای گروهی که همکاری و تعاون میانشان مجاز است، در آن سهیم هستند. از نظر او مشارکت در ارزش‌ها و هنجارها به خودی خود باعث تولید سرمایه‌ی اجتماعی نمی‌گردد، چرا که این ارزش‌ها ممکن است ارزش‌های منفی باشد. بر عکس، هنجارهایی که تولید سرمایه‌ی اجتماعی می‌کنند اساساً باید شامل سجایایی از قبیل صداقت، ادای تعهدات و ارتباطات دوجانبه باشد (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۲ به نقل از چلبی و همکاران، ۱۳۸۴: ۵). فوکویاما به سرمایه‌ی اجتماعی از جنبه اقتصادی و همچنین کارکردهای آن در یک دموکراسی لیبرال مبتنی بر بازار آزاد تأکید می‌کند. از نظر

1- Robert Putnam

2- Fukoyama

او، مناطق حومه‌نشین و حاشیه‌نشین شهری نسبت به دیگر مناطق از لحاظ سرمایه‌ی اجتماعی از سطح پایین‌تری برخوردارند. در این مناطق میزان جرایم و آسیب‌های اجتماعی در سطح بالاتری قرار دارد و او این افزایش جرایم و مسائل اجتماعی را نشانه‌ی فقدان یا فرسایش سرمایه‌ی اجتماعی در این مناطق می‌داند (محمودی و نیکخواه، ۴: ۱۳۹۱).

از دیدگاه پیربورديو^۱، سرمایه‌ی اجتماعی حاصل جمع منابع بالقوه و بالفعلی است که نتیجه‌ی مالکیت شبکه‌ی بادوامی از روابط نهادی شده بین افراد و به عبارت ساده‌تر، عضویت در یک گروه می‌باشد (فیلد، ۲۰۰۵: ۱۵). برای او، پیوندهای بادوام و متراکم از اهمیت خاصی برخوردار است چرا که میزان سرمایه‌ی اجتماعی هر فرد بستگی به تعداد روابط و میزان سرمایه‌ی (فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی) تملک شده توسط هر رابطه دارد (بورديو، ۱۹۸۶: ۲۵۸).

جیمز کلمن^۲ هم مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی را از ابعاد مختلف بررسی کرده و برای تعریف سرمایه‌ی اجتماعی از نقش و کارکرد آن کمک گرفته و تعریفی کارکردی از آن ارائه کرده است. بر این اساس سرمایه‌ی اجتماعی عبارت است از ارزش آن جنبه از ساختار اجتماعی که به عنوان منابعی در اختیار اعضای دیگر قرار می‌گیرد تا بتوانند به اهداف منابع خود دست یابند؛ به عبارت دیگر کلمن معتقد است که مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی نشان‌دهنده‌ی آن است که چگونه ساختار اجتماعی یک گروه می‌تواند به عنوان منبعی برای افراد آن گروه عمل نماید (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۷۹).

آنتونی گیدنز سرمایه‌ی اجتماعی را به معنای شبکه‌ی روابط، تعهد و اعتماد در جوامع سنتی، محدود و درون‌گروه و در جوامع مدرن تعمیم‌یافته (عام) می‌داند. اعتماد عام به اصحاب تخصص یکی از مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی جدید و نوظهور در جوامع مدرن است که پایه‌ی اصلی حیات اجتماعی است. گیدنز مدرنیته متأخر را با فرآیندهای جهانی شدن، بازاریابی و از جا کنده‌گی و تهی شدن ظروف زمان و مکان در قالب مفهوم فضا زمینه‌ساز کنش‌های از راه دور، تعاملات گسترده و اعتماد انتزاعی و تعمیم‌یافته می‌داند. این امر مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی را از سطوح محلی و ملی به سطح جهانی گسترش می‌دهد. او سرمایه‌ی اجتماعی جدید را از قدیم متفاوت می‌داند. در جامعه‌ی سنتی، زندگی

1- Pierre Bourdieu

2- James Coleman

مبثنی بر ایمان و قطعیت است و هیچ چیزی جز عمل خارجی آن را مختل نمی‌کند ولی انسان مدرن زندگیش بر احتمالات و عدم قطعیت استوار است و بنابراین اعتماد او توأم با نوعی اضطراب و دلهره‌ی درونی است که ذات زندگی مدرن است. گیدنز در یکی از آثارش با عنوان «دگردیسی صمیمت» از نوع سرمایه‌ی اجتماعی جدید با عنوان «رابطه‌ی ناب» یا رابطه به خاطر رابطه یاد می‌کند که در آن افراد عاری از هر نوع وابستگی اقتصادی، سیاسی، ایدئولوژیک و غیره و صرفاً به خاطر مودت، عشق متقابل و با هم بودن به تشکیل خانواده‌ای اقدام می‌کنند که در آن همفکری، همدلی، همکاری و اعتماد و احترام و بهره‌مندی و احساس لذت متقابل جای هرگونه نابرابری اجتماعی و تبعیض جنسیتی را می‌گیرد (عبداللهی، ۱۳۸۶: ۲۰۱-۹۹).

فرضیات تحقیق

بین جنس و سرمایه‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینان رابطه وجود دارد.

بین وضعیت تأهل و سرمایه‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینان رابطه وجود دارد.

بین قومیت و سرمایه‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینان رابطه وجود دارد.

بین میزان سرمایه‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینان شهر ایلام از نظر سطح تحصیلات تفاوت وجود دارد.

بین میزان سرمایه‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینان شهر ایلام از نظر وضعیت اشتغال تفاوت وجود دارد.

بین میزان سرمایه‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینان شهر ایلام از نظر نوع مسکن تفاوت وجود دارد.

روش تحقیق:

تعریف مفاهیم و متغیرهای تحقیق

سرمایه‌ی اجتماعی: پوتنام، سرمایه‌ی اجتماعی را جنبه‌هایی از سازمان اجتماعی می‌داند که هماهنگی و همکاری بین افراد را برای رسیدن به منافع مشترک تسهیل می‌کند. این جنبه‌های سازمان اجتماعی را می‌توان در سه بعد اعتماد و قابلیت اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها مورد توجه قرار داد (قاسمی و دیگران، ۱۳۸۵). در تحقیق حاضر، مؤلفه‌های اعتماد اجتماعی هنجارهای اجتماعی، مشارکت اجتماعی (رسمی و غیر

رسمی)، انسجام اجتماعی، روابط اجتماعی و کنترل اجتماعی، سازه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی را تشکیل داده‌اند.

مشارکت اجتماعی: به آن دسته از فعالیت‌های ارادی دلالت دارد که از طریق آن‌ها، اعضای یک جامعه در امور محله، شهر و روستا شرکت کرده و به صورت مستقیم یا غیرمستقیم در شکل دادن حیات اجتماعی مشارکت دارد.

اعتماد اجتماعی: در این تحقیق، منظور از اعتماد اجتماعی، را می‌توان حس ظن فرد نسبت به دیگر اعضای جامعه تعریف کرد که این امر موجب گسترش و تسهیل روابط اجتماعی فرد با آن‌ها می‌شود (امیرکافی، ۱۳۸۰: ۸۰).

انسجام اجتماعی: انسجام اجتماعی، به معنی استحکام درونی و مترادف با وحدت اجتماعی است فرهنگ جامعه‌شناسی آلموند کولین، انسجام اجتماعی را به معنای توافق افکار، احساسات و اعمال تعریف می‌کند که وحدت یک گروه یا یک جامعه را روشن می‌سازد (کولین، ۱۹۷۰: ۸۴).

روابط اجتماعی: رابطه، به معنای ارتباطی است از هر نوع بین دو یا چند واقعیت. اصطلاح روابط اجتماعی در زبان فرانسه هنگامی که معنایی عام از آن استفاده می‌شود، به صورت جمع به کار می‌آید، معمولاً ارتباطات بین دو شخص یا گروه و نه ارتباطهای بین دو پدیده‌ی اجتماعی را می‌رساند (بیرو، ۱۳۸۰: ۳۷۶).

کنترل اجتماعی: هومنز در تعریف کنترل اجتماعی می‌گوید: فرایندی که از طریق آن، هرگاه شخصی از مرتبه‌ی فعلی رعایت فعلی هنجار عدول کند، رفتار وی دوباره به همان مرتبه برگردانده می‌شود و هرگاه به کلی از هنجار عدول کند، مجدداً به رعایت کامل هنجار سوق داده می‌شود.

جدول ۱: مفاهیم و گویه‌های مورد استفاده و تعاریف عملیاتی ارائه شده برای سنجش آن‌ها

مفهوم	ابعاد	تعریف عملیاتی (سؤالات یا گویه‌ها)	آلفای کرونباخ
	مشارکت رسمی و غیررسمی	شرکت در انتخابات، شرکت در راهپیمایی‌ها و روزهای مهم، شرکت در کارهای گروهی، شرکت در جشن‌ها و مراسم عزاء، شرکت در تصمیم‌گیری امور محله، بازدید از نمایشگاه‌های مختلف، پذیرش توصیه‌ها و راهنمایی‌های دوستان، شرکت در انجمن اولیا و مربیان.	۰/۶۸۷
	اعتماد	مسئولان دولتی بیشتر به فکر منافع شخصی‌شان هستند تا منافع مردم،	۰/۸۳

	مسئولان دولتی در بیشتر مواقع به وعده‌های خود عمل می‌کنند، نهادها و مؤسسات دولتی مورد اعتماد مردم هستند، بیشتر افراد جامعه افرادی قابل اعتماد هستند، افراد جامعه به سختی به همدیگر اعتماد می‌کنند، افراد جامعه ظاهر و باطنشان یکی است.	اجتماعی
۰/۸۱	افراد محله‌ی ما همدیگر را وادار می‌کنند تا از استعمال دخانیات در اماکن عمومی خودداری کنند، افراد محله‌ی ما برای تأمین امنیت این محله به همدیگر کمک می‌کنند، افراد همدیگر را وادار می‌کنند تا فساد در نهادهای موجود در محله را محکوم کنند، مردم وقتی با یک معتاد برخورد می‌کنند فوراً او را به پلیس تحویل می‌دهند، افراد تلاش می‌کنند تا خدمات بهداشتی بهتری را برای محله تقاضا کنند.	کنترل اجتماعی سرمایه‌ی اجتماعی
۰/۸۲	مردم جامعه‌ی ما به راحتی با هم کنار می‌آیند، مردم جامعه‌ی ما بسیار با هم صمیمی هستند، مردم جامعه‌ی ما اغلب به دیدن یکدیگر می‌روند، همسایه‌هایی وجود دارند که می‌توانند در موقع از دست دادن درآمدها از لحاظ مالی به شما کمک کنند، مردم جامعه اگر فرصت کاری مناسب سراغ داشته باشند آن را با شما در میان می‌گذارند.	انسجام اجتماعی
۰/۶۸۳	چند وقت یکبار دوستان صمیمی‌تان را ملاقات می‌کنید؟ چند وقت یکبار اعضای خانواده‌تان را ملاقات می‌کنید؟ چند وقت یکبار به دیدن خویشاوندان نزدیک خود می‌روید؟ هنگام بیماری به کمک چه کسانی متکی می‌باشید؟ آیا تا به حال اتفاق افتاده که بخواهید با دیگران باشید ولی تنها مانده‌اید؟	روابط اجتماعی

طرح پژوهش: با توجه به موضوع مورد مطالعه، پژوهش حاضر از نظر کنترل شرایط پژوهش، یک بررسی پیمایشی است. از نظر هدف، یک بررسی کاربردی، از نظر وسعت پهنانگر و از نظر زمانی یک بررسی مقطعی است. در اجرای این پژوهش از دو روش مطالعه‌ی اسنادی و میدانی (پیمایشی) سود برده شده است. در روش اسنادی برای تدوین مبانی نظری تحقیق به مطالعات انجام گرفته و نظریات صاحب‌نظرانی که به این موضوع پرداخته‌اند، مراجعه شد. واحد تحلیل نیز فرد است؛ همچنین میزان روایی^۱ متغیرهای متعدد پژوهش حاضر بر اساس آلفای کرونباخ در جدول شماره‌ی ۱ آمده

است، که به نظر می‌رسد تمامی سازه‌های مورد مطالعه در حد مطلوبی روایی دارند. جامعه‌ی آماری، نمونه‌ی آماری و روش نمونه‌گیری: جامعه‌ی آماری تحقیق حاضر شامل افراد ۱۸ به بالای ساکن در مناطق حاشیه‌نشین شهرستان ایلام (اعم از زن و مرد) که بنا بر اسناد موجود در شهرداری شهرستان ایلام حدود ۹۲۰۰۰ نفر می‌باشند، می‌شود. در مورد حجم نمونه با توجه به اطلاعات و آمار موجود بر طبق فرمول کوکران ۲۸۵ نفر می‌باشد. روش نمونه‌گیری در این تحقیق، بصورت نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای می‌باشد.

ابزار اندازه‌گیری: بعد از انجام مطالعه‌ی اکتشافی و به دست آوردن شاخصهای تحقیق از افراد صاحب‌نظر در ارتباط با موضوع تحقیق مصاحبه به عمل آمد و سپس با توجه به مبانی نظری تحقیق و نتایج به دست آمده از مصاحبه، از پرسشنامه محقق‌ساخته^۱ به عنوان ابزار جمع‌آوری داده‌ها استفاده شد. پرسشنامه‌ی تحقیق در دو بخش اصلی طراحی و تنظیم شده بود؛ بخش اول شامل ویژگی‌های اجتماعی - جمعیتی و پایگاه اقتصادی - اجتماعی پاسخگویان و بخش دوم شامل مجموعه‌ای از گویه‌ها به صورت طیف لیکرت، در قالب پنج مقیاس که به سنجش سرمایه‌ی اجتماعی و مؤلفه‌های آن می‌پرداخت، مورد توجه قرار گرفت. برای سنجش اعتبار^۲ پرسشنامه و مقیاس‌های به کار رفته در آن، از روش اعتبار صوری^۳، و جهت اندازه‌گیری پایایی، بر اساس تکنیک هماهنگی درونی گویه‌ها، از ضریب آلفای کرونباخ^۴ استفاده شده است. داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و برای تجزیه و تحلیل اطلاعات به تناسب سطح سنجش متغیرها از آزمون‌های آماری مانند «T-Test»، «ضریب همبستگی پیرسون» و آزمون آنالیز واریانس یکطرفه استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

الف - یافته‌های توصیفی

-
- 1 - Investigated questionnaire
  - 2 - Validity
  - 3 - face validity
  - 4 - choronbach's alpha

جدول ۲. ویژگی‌های اجتماعی - جمعیت شناختی پاسخگویان

درصد	فراوانی	متغیر
		جنسیت
۵۵/۸	۱۵۹	زن
۴۴/۲	۱۲۶	مرد
		وضعیت تأهل
۳۷/۵	۱۰۷	مجرد
۶۲/۱	۱۷۷	متاهل
		قومیت
۷/۴	۲۱	بختیاری
۳/۲	۹	لر
۸۱/۸	۲۳۳	کرد
۳/۲	۹	عرب
۴/۲	۱۲	ترک
		سطح تحصیلات
۲۱/۲	۳۲	بیسواد
۳۵/۱	۱۰۰	ابتدایی
۳۸/۲	۱۰۹	راهنمایی
۱۱/۹	۳۴	دبیرستان (دیپلم)
۲/۸	۸	فوق دیپلم
۰/۷	۲	لیسانس و بالاتر
		وضعیت اشتغال
۳۰/۵	۸۷	شاغل
۶۹/۵	۱۹۸	بیکار
		وضعیت مسکن
۷۳/۷	۲۱۰	شخصی
۳۱	۳۱	رهن
۱۶	۱۶	اجاره
۲۶/۷	۲۸	در منزل اقوام بدون اجاره

میانگین درآمد ماهانه ۳۰۰۰۰۰ تومان

۲۸۵ نفر مورد بررسی قرار گرفتند (جدول ۲). نسبت پاسخگویان زن در مقایسه با پاسخگویان مرد بیشتر است. نسبت پاسخگویان متأهل بیشتر از پاسخگویان مجرد بود. بیشتر پاسخگویان به لحاظ قومیتی، کرد (۸۱/۸ درصد) بودند. بیشتر پاسخگویان در مقطع تحصیلی راهنمایی (سیکل) (۳۸/۲ درصد) قرار داشتند. ۳۰/۵ درصد از پاسخگویان، شاغل و ۶۹/۵ درصد بیکار بودند. بیشتر پاسخگویان دارای منزل شخصی (۷۳/۷ درصد) هستند. ۱۱/۳ درصد از پاسخگویان درآمدی کمتر از ۱۵۰ هزار تومان، ۱۹ درصد بین ۱۵۰ تا ۲۰۰، ۱۲/۷ درصد بین ۲۰۰ تا ۲۵۰، ۱۹ درصد بین ۲۵۰ تا ۳۰۰ هزار تومان، ۱۰/۱ درصد بین ۳۰۰ تا ۳۵۰ هزار، ۴ درصد بین ۳۵۰ تا ۴۰۰ هزار، ۶/۳ درصد بین ۴۰۰ تا ۴۵۰ هزار و همچنین ۶/۳ درصد بین ۴۵۰ تا ۵۰۰ هزار تومان و ۱۱/۳ درصد درآمدی بالاتر از ۵۰۰ هزار تومان داشتند. همچنین با توجه به درصدهای تجمعی مربوط به متغیر درآمد، متوسط درآمد ماهیانه ۶۲ درصد از افراد شاغل حاشیه‌نشین کمتر از ۳۰۰۰۰۰ هزار تومان می‌باشد که حاکی از وضعیت بد معیشتی حاشیه‌نشینان است.

جدول ۳. آماره‌های توصیفی داده‌ها بر حسب متغیرهای مورد نظر تحقیق

متغیر	میانگین	انحراف معیار	کمترین نمره	بیشترین نمره	تعداد
مشارکت اجتماعی	۳۳/۶۲	۰/۲۵	۸	۴۰	۲۸۵
اعتماد اجتماعی	۱۸/۷۸	۰/۲۶	۵	۲۵	۲۸۵
کنترل اجتماعی	۲۱/۳۷	۰/۱۵	۵	۲۵	۲۸۵
انسجام اجتماعی	۱۹/۲۳	۰/۳۰	۵	۲۵	۲۸۵
روابط اجتماعی	۱۸/۳۹	۰/۱۲	۵	۲۵	۲۸۵

جدول شماره‌ی ۳ یافته‌های توصیفی متغیرهای سرمایه‌ی اجتماعی را نشان می‌دهد که میانگین و انحراف معیار متغیر مشارکت اجتماعی به ترتیب (۳۳/۶۲)، (۰/۲۵)، اعتماد اجتماعی (۱۸/۷۸)، (۰/۲۶)، کنترل اجتماعی (۲۱/۳۷)، (۰/۱۵)، انسجام اجتماعی

(۱۹/۲۳)، (۰/۸۸)، روابط اجتماعی (۱۸/۳۹)، (۰/۱۲) محاسبه شد. بر این اساس، یافته‌ها نشان می‌دهند از میان ابعاد سرمایه‌ی اجتماعی، بعد مشارکت اجتماعی میانگین بالاتری نسبت به سایر ابعاد دارد در حالی که بعد روابط اجتماعی و اعتماد اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان از وضعیت مطلوبی برخوردار نیست.

جدول ۴. توزیع فراوانی و آماره‌های توصیفی مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینان

آماره	توزیع فراوانی					مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی
	ک.مخالف	مخالف	متوسط	موافق	ک.موافق	
						مشارکت اجتماعی
۴,۴۸	۰	۱۱	۹	۵۸	۱۸۵	شرکت در انتخابات
۳,۹۲	۱	۱۹	۳۸	۱۶۹	۵۶	شرکت در راهپیمایی‌ها و روزهای مهم
۴,۲۶	۱	۱۱	۴۴	۸۷	۱۴۰	شرکت در کارهای گروهی
۴,۳۴	۱	۲	۴	۱۶۹	۱۰۷	شرکت در جشن‌ها و مراسم عزرا
۴,۲۹	۱	۳	۴۱	۱۰۵	۱۳۳	شرکت در تصمیم‌گیری امور محله
۳,۸۱	۱	۳۵	۴۹	۱۳۱	۶۷	بازدید از نمایشگاه‌های مختلف
۴,۳۲	۱	۱۲	۳۵	۸۵	۱۴۹	قبول کردن توصیه‌ی دوستان و همراهان
۴,۲۵	-	۳	۱۵	۱۷۱	۹۲	شرکت در انجمن اولیا و مربیان
						اعتماد اجتماعی
۱,۹۷	۳	۲۷	۶۱	۵۹	۱۳۴	مسئولان دولتی بیشتر به فکر منافع شخصی‌شان هستند تا منافع مردم
۳,۵۹	۸	۳۸	۵۴	۱۴۷	۳۷	مسئولان دولتی در بیشتر مواقع به وعده‌های خود عمل می‌کنند
۳,۹۹	۸	۳۰	۴۸	۶۹	۱۲۹	نهادهای و مؤسسات دولتی مورد اعتماد مردم هستند
۳,۱۴	۹	۶۳	۱۱۱	۷۸	۲۲	بیشتر افراد جامعه افرادی قابل اعتماد هستند
۳,۴۰	۱۰	۵۷	۹۲	۶۱	۶۴	افراد جامعه به سختی به همدیگر اعتماد می‌کنند
۲,۷۱	۲۶	۱۱۸	۷۴	۴۵	۲۱	افراد جامعه ظاهر و باطنشان یکی است
						کنترل اجتماعی
۲,۶۸	-	۱	۱۲	۶۳	۲۰۸	افراد محله‌ی ما همدیگر را وادار می‌-

						کنند تا از استعمال دخانیات در اماکن عمومی خودداری کنند
۴,۲۳	-	۲	۱۴	۱۸۳	۸۴	افراد محله‌ی ما برای تأمین امنیت این محله به همدیگر کمک می‌کنند
۴,۳۰	۱۱	۱۵	۲۱	۶۸	۱۶۹	افراد همدیگر را وادار می‌کنند تا فساد در نهادهای موجود در محله را محکوم کنند
۳,۶۰	۱۷	۴۶	۲۸	۱۳۵	۵۸	مردم وقتی با یک معتاد برخورد می‌کنند فوراً او را به پلیس تحویل می‌دهند
۴,۵۶	-	-	۱۶	۹۴	۱۷۴	افراد تلاش می‌کنند تا خدمات بهداشتی بهتری را برای محله تقاضا کنند.
						انسجام اجتماعی
۴,۰۴	۴	۳۰	۶۰	۴۷	۱۴۲	مردم جامعه‌ی ما به راحتی با هم کنار می‌آیند
۳,۶۵	۶	۳۴	۴۷	۱۶۱	۳۵	مردم جامعه‌ی ما بسیار با هم صمیمی هستند
۴,۰۷	۸	۳۳	۴۱	۴۹	۱۵۰	مردم جامعه‌ی ما اغلب به دیدن یکدیگر می‌روند
۳,۶۱	۲۰	۴۳	۲۰	۱۴۴	۵۶	همسایه‌هایی وجود دارند که می‌توانند در موقع از دست دادن درآمدها از لحاظ مالی به شما کمک کنند
۳,۸۷	۳۲	۳۲	۳۴	۴۸	۱۴۷	مردم جامعه اگر فرصت کاری مناسب سراغ داشته باشند آن را با شما در میان می‌گذارند
	هرگز	گاهگاهی	ایام بار در ماه	ایام بار در هفته	هر روز	روابط اجتماعی
۳,۰۱	۶	۱۲۳	۵۶	۵۹	۴۱	چند وقت یکبار دوستان صمیمی‌تان را ملاقات می‌کنید؟
۴,۲۳	۲	۸	۱۳	۱۳۲	۱۲۹	چند وقت یکبار اعضای خانواده‌تان را ملاقات می‌کنید؟
۳,۰۷	۱	۷۱	۱۳۹	۵۳	۲۰	چند وقت یکبار به دیدن خویشاوندان نزدیک خود می‌روید؟
	خانواده	دوستان	همسایه‌ها	افرادی که	هیچکس	

				با آنهایم		
-	۱۳۸	-	-	۱۴۵	۲	هنگام بیماری به کمک چه کسانی متکی می‌باشید؟
	همیشه	اغلب	بلی بندرت	بلی فقط یکبار	خیر	
-	۱۵	۴۶	۹۲	۴۱	۹۰	آیا تا به حال اتفاق افتاده که بخواهید با دیگران باشید ولی تنها مانده‌اید؟

همچنان که از جدول بالا مشاهده می‌شود بسیاری از پاسخگویان اظهار داشته‌اند که در تمام انتخابات رأی‌گیری‌ها شرکت می‌کنند، در راهپیمایی‌ها و تظاهرات مثل روز ۲۲ بهمن و روز قدس شرکت می‌کنند و در کارهای گروهی مشارکت بالایی دارند. در مراسم عزاداری و جشنهای شادی و ... مشارکت بالایی دارند و در تصمیم‌گیری‌های محله نیز حضور بالایی دارند. از نمایشگاه‌های مختلف مثل نمایشگاه کتاب و صنایع دستی و ... بازدید و توصیه‌ها و راهنمایی‌های دوستانشان را قبول و همچنین در انجمن اولیا و مربیان مدرسه فرزندانشان شرکت می‌کنند. بیشترین میزان مشارکت اجتماعی در این بعد از سرمایه‌ی اجتماعی متعلق به گویه‌ی اول با مضمون شرکت در انتخابات و رأی‌گیری با مقدار (M=۴/۴۸) است.

درباره‌ی میزان اعتماد اجتماعی یافته‌ها حکایت از آن دارد که مسئولان دولتی بیشتر به فکر منافع شخصی‌شان هستند تا منافع مردم، از سوی دیگر مسئولان دولتی بیشتر مواقع به وعده‌های خود عمل می‌کنند و به همین خاطر نهادها و مؤسسات دولتی مورد اعتماد مردم هستند و همچنین نشان می‌دهند که بیشتر افراد قابل اعتماد هستند و افراد به آسانی به همدیگر اعتماد می‌کنند. نهایتاً اینکه پاسخ‌گویان با این گویه که افراد جامعه ظاهر و باطنشان یکی است مخالفت کرده‌اند. گویه‌ی شماره ۵ با این مضمون که "افراد جامعه به سختی به یکدیگر اعتماد می‌کنند". بیشترین مقدار را به خود اختصاص داده است که حاکی از بی‌اعتمادی بین حاشیه‌نشینان شهرستان ایلام است.

همچنان که از جدول بالا مشاهده می‌شود بسیاری از پاسخ‌گویان بر این باورند که افراد محله در برابر استعمال دخانیات در اماکن عمومی واکنش منفی از خود نشان می‌دهند و سعی می‌کنند از کشیدن سیگار جلوگیری کنند. افراد محله در تأمین امنیت محله نیز آنطور که انتظار می‌رود به همدیگر کمک می‌نمایند. بسیاری از مواقع وقتی با یک معتاد روبرو می‌شوند،

بی تفاوت از کنار آن رد نمی شوند و سعی می کنند فوراً او را به پلیس معرفی کنند. در کل یافته ها حکایت از آن دارد که سطح کنترل اجتماعی در حد بالایی قرار دارد و افراد جامعه در برابر رفتارهای ناهنجار و نامتعارف که در جامعه رخ می دهد تا حدود زیادی بی تفاوت عبور نمی کنند و در مقابل آنها احساس مسؤولیت می نمایند. در این میان گویه ی شماره ی ۵ با مقدار ($M=4/56$) بیشترین میزان را به خود اختصاص داده است.

نتایج بیانگر این امر است که اکثر پاسخگویان با این گویه که مردم جامعه ی ما به راحتی با همدیگر کنار می آیند موافقت کرده اند و همچنین عنوان نموده اند که مردم جامعه روابط چندان صمیمی با همدیگر دارند. در مورد این گویه که (مردم جامعه ی ما اغلب به دیدن یکدیگر می روند) نظر پاسخگویان بالا بوده و نهایتاً اینکه بیشتر آنها عنوان کرده اند که افراد در جامعه ی ما اگر فرصت کاری مناسب سراغ داشته باشند آن را با دیگران در میان می گذارند که این امر با توجه به شرایط کنونی جامعه امری عادی نمی باشد. با توجه به این نتایج می توان مطرح کرد که سطح انسجام اجتماعی در جامعه (حاشیه نشین) در حد مطلوبی قرار دارد.

در مورد روابط اجتماعی نتایج بیانگر این مطلب است که مردم حاشیه نشین تقریباً هر روز دوستان صمیمی خود را ملاقات می کنند و این موضوع در رابطه با اعضای خانواده نیز صادق می باشد و امر در مورد خویشاوندان در حد کمتری صادق می باشد. بیشتر پاسخگویان در هنگام بیماری یا به کمک خانواده خود و یا به کمک افرادی که با آنها زندگی می کنند، چشم می دوزند و نهایتاً اینکه اکثر پاسخگویان عنوان کرده اند که بعضی اوقات برایشان پیش می آید که می خواهند با دیگران باشند ولی با وجود این احساس می کنند که تنها هستند. در کل، یافته ها حکایت از آن دارند که پاسخگویان از لحاظ روابط اجتماعی در حد نسبتاً خوبی قرار دارند و جداول بالا مؤید این امر می باشد.

ب- یافته های استنباطی

فرضیه ۱: بین میزان سرمایه ی اجتماعی حاشیه نشینان شهر ایلام از نظر جنسیت تفاوت وجود دارد.

جدول ۵. مقایسه ی سرمایه ی اجتماعی پاسخگویان از نظر متغیر جنسیت

سرمایه ی اجتماعی				مقوله ها	متغیر
فرآوانی	میانگین	انحراف معیار	اندازه t		
سطح معناداری					

جنسیت	زن	۱۵۹	۱۱۱/۶۸	۱۳/۳۵	۰/۶۴۰
	مرد	۱۲۶	۱۱۰/۹۴	۱۳/۳۸	۰/۴۶۸

*P < ۰/۰۵ ; **P < ۰/۰۱

نتایج آزمون مقایسه T-test برای گروه‌های مستقل نشان داد که میانگین سرمایه‌ی اجتماعی در بین زنان بالاتر از مردان است، به عبارتی بین میانگین سرمایه‌ی اجتماعی زنان و مردان تفاوت وجود دارد، اما با توجه به سطح معناداری آزمون ($P > ۰/۰۵$) این تفاوت از لحاظ آماری در سطح اطمینان ۹۵ درصد معنادار نیست؛ بنابراین فرضیه ۱ مبنی بر وجود تفاوت بین میانگین‌های سرمایه‌ی اجتماعی بر حسب جنسیت رد شده، و فرضیه‌ی صفر حفظ می‌شود.

فرضیه ۲: بین میزان سرمایه‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینان شهر ایلام از نظر وضعیت تأهل تفاوت وجود دارد.

جدول ۶. مقایسه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی پاسخ‌گویان از نظر متغیر وضعیت تأهل

متغیر	مقوله‌ها	سرمایه‌ی اجتماعی			
		فراوانی	میانگین	انحراف معیار	مقدار آزمون سطح معناداری
وضعیت تأهل	مجرد	۱۰۷	۱۱۳/۷۳	۱۱/۳۴	۰/۰۱۳*
	متأهل	۱۷۷	۱۰۹/۹۱	۱۴/۲۹	

*P < ۰/۰۵ ; **P < ۰/۰۱

نتایج مقایسه‌ی میزان سرمایه‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینان با استفاده از آزمون T-test برای گروه‌های مستقل از نظر متغیر و وضعیت تأهل (جدول ۶) نشان داد که به لحاظ آماری تفاوت معناداری بین میزان سرمایه‌ی اجتماعی از نظر وضعیت تأهل ($t=۲/۴۹ ; P < ۰/۰۵$) وجود دارد؛ به طوری که میانگین میزان سرمایه‌ی اجتماعی افراد مجرد نسبت به افراد متأهل بالاتر است؛ بنابراین فرضیه ۲، مبنی بر وجود تفاوت میانگین‌های سرمایه‌ی اجتماعی بین افراد مجرد و متأهل، تأیید می‌شود.

فرضیه ۳: بین میزان سرمایه‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینان شهر ایلام بر حسب قومیت تفاوت وجود دارد.

جدول ۷. نتایج آزمون تحلیل واریانس سرمایه‌ی اجتماعی بر حسب قومیت

سرمایه‌ی اجتماعی			مقوله‌ها	متغیر
سطح معناداری	اندازه F	میانگین		
۰/۰۲۲*	۲/۹۱۴	۱۱۴/۴۲	بختیاری	قومیت
		۱۱۸/۸۸	لر	
		۱۱۰/۲۸	کرد	
		۱۲۰/۳۲	عرب	
		۱۱۶/۹۶	ترک	

*P < ۰/۰۵ ; **P < ۰/۰۱

نتایج مقایسه‌ی میانگین سرمایه‌ی اجتماعی با استفاده از آزمون تحلیل واریانس یکطرفه (Anova) از نظر قومیت پاسخگویان (جدول ۷) نشان داد که میانگین سرمایه‌ی اجتماعی در بین قوم عرب بالاتر از دیگر اقوام است و این تفاوت از نظر آماری در سطح اطمینان ۹۵ درصد نیز معنادار است؛ بنابراین فرضیه‌ی ۳، مبنی بر وجود تفاوت بین میانگین‌های سرمایه‌ی اجتماعی بر حسب قومیت، تأیید می‌گردد.

فرضیه ۴: بین میزان سرمایه‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینان شهر ایلام از نظر سطح تحصیلات تفاوت وجود دارد.

جدول ۸. نتایج آزمون تحلیل واریانس سرمایه‌ی اجتماعی بر حسب سطح تحصیلات

سرمایه‌ی اجتماعی			مقوله‌ها	متغیر
سطح معناداری	اندازه F	میانگین		
۰/۰۰۶**	۳/۷۳	۱۰۸/۲۱	ابتدایی	
		۱۱۰/۷۸	راهنمایی (سیکل)	
		۱۱۷/۴۱	دیپلم	
		۱۰۳/۶۲	فوق دیپلم	
		۱۱۷	لیسانس و بالاتر	

*P < ۰/۰۵ ; **P < ۰/۰۱

نتایج مقایسه‌ی میانگین سرمایه‌ی اجتماعی با استفاده از آزمون تحلیل واریانس یکطرفه (Anova) از نظر سطح تحصیلات پاسخگویان (جدول ۸) نشان داد که میانگین سرمایه‌ی اجتماعی در بین دیپلمه‌ها و افراد با مدرک لیسانس و بالاتر، بالاتر از دیگر مقاطع تحصیلی است و این تفاوت از نظر آماری در سطح اطمینان ۹۵ درصد نیز معنادار است؛

بنابراین فرضیه ۴، مبنی بر وجود تفاوت بین میانگین‌های سرمایه‌ی اجتماعی بر حسب مقطع تحصیلی، تأیید می‌گردد.

فرضیه ۵: بین میزان سرمایه‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینان شهر ایلام از نظر وضعیت اشتغال تفاوت وجود دارد.

جدول ۹. مقایسه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی پاسخ‌گویان از نظر متغیر وضعیت اشتغال

سرمایه‌ی اجتماعی				مقوله‌ها	متغیر
سطح معناداری	مقدار آزمون	انحراف معیار	میانگین		
۰/۸۶۳	۰/۱۷۳	۱۳/۶۷	۱۱۱/۶۰	۸۷	شاغل
		۱۳/۲۴	۱۱۱/۳۰	۱۹۷	بیکار

* $P < 0.05$; ** $P < 0.01$

نتایج آزمون مقایسه‌ی T-test برای گروه‌های مستقل نشان داد که میانگین سرمایه‌ی اجتماعی در بین افراد شاغل بالاتر از افراد بیکار است، به عبارتی بین میانگین سرمایه‌ی اجتماعی شاغلان و بیکاران تفاوت وجود دارد، اما با توجه به سطح معناداری آزمون ($P > 0.05$) این تفاوت از لحاظ آماری در سطح اطمینان ۹۵ درصد معنادار نیست. بنابراین فرضیه ۵ مبنی بر وجود تفاوت بین میانگین‌های سرمایه‌ی اجتماعی بر حسب وضعیت اشتغال رد شده، و فرضیه‌ی صفر حفظ می‌شود.

فرضیه ۶: بین میزان سرمایه‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینان شهر ایلام از نظر نوع مسکن تفاوت وجود دارد.

جدول ۱۰. نتایج آزمون تحلیل واریانس سرمایه‌ی اجتماعی بر حسب نوع مسکن

سرمایه‌ی اجتماعی		میانگین	مقوله‌ها	متغیر
سطح معناداری	اندازه F			
۰/۰۱۳*	۳/۶۳	۱۱۲/۷۳	شخصی	نوع مسکن
		۱۰۷/۶۸	رهن	
		۱۰۴/۱۲	اجاره	
		۱۰۸/۳۱	در منزل اقوام بودن اجاره	

* $P < 0.05$; ** $P < 0.01$

نتایج مقایسه‌ی میانگین سرمایه‌ی اجتماعی با استفاده از آزمون تحلیل واریانس یکطرفه (Anova) از نظر سطح تحصیلات پاسخگویان (جدول ۱۰) نشان داد که میانگین سرمایه‌ی اجتماعی در بین افرادی که دارای منزل شخصی هستند، بالاتر از دیگران است و این تفاوت از نظر آماری در سطح اطمینان ۹۵ درصد نیز معنادار است؛ بنابراین فرضیه ۶، مبنی بر وجود تفاوت بین میانگین‌های سرمایه‌ی اجتماعی بر حسب نوع مسکن، تأیید می‌گردد.

بحث و نتیجه‌گیری:

تمرکز بر مقوله‌ی سرمایه‌ی اجتماعی مبتنی بر نقشی است که سرمایه‌ی اجتماعی در تولید و افزایش سرمایه‌های انسانی، اقتصادی و محیطی ایفا می‌کند. سرمایه‌ی اجتماعی به عنوان عاملی برای موفقیت در برنامه‌های رفاه اجتماعی و سلامت اجتماعی مورد بحث قرار می‌گیرد و به همین دلیل نیز امروزه در بررسی و تدوین شاخص‌های اجتماعی و توسعه‌ی توسط سازمان‌های معتبر جهانی، جایگاه خاصی را به خود اختصاص داده است. امروزه در اکثر برنامه‌های توسعه‌ای روابط اجتماعی و تأثیر آن در پیشبرد استراتژی‌های توسعه و موفقیت آن‌ها دارای اهمیت فراوان است. نادیده گرفتن این امر می‌تواند موفقیت این برنامه‌ها را با مشکل مواجه ساخته و در برخی موارد منجر به وقوع و شکل‌گیری پدیده‌های جدیدی از جمله حاشیه‌نشینی شوند. در این مناطق اکثراً مهاجرانی هستند که از محیط‌های کوچک و روستاها به این مناطق روی آورده‌اند. ساکنان این مناطق با مسائل و مشکلات عدیده‌ای روبه‌رو بوده و هر روز بر مشکلات آنان افزوده می‌شود. ناکامی برنامه‌ها برای توسعه‌ی این مناطق، برنامه‌ریزان را وادار به توجه و اهمیت دادن به روابط اجتماعی و مشارکت افراد در برنامه‌های توسعه‌ای کرده است. با توجه به اهمیتی که سرمایه‌ی اجتماعی در توسعه‌ی این مناطق و همچنین کاهش مشکلات و مسائل اجتماعی این مناطق دارد، در این پژوهش به بررسی سرمایه‌ی اجتماعی و شاخص‌های آن در بین حاشیه‌نشینان شهرستان ایلام پرداخته شد. لازم به

توضیح است که سنجش و تعیین شاخص‌های مربوط به سرمایه‌ی اجتماعی و امنیت به مانند دیگر مفاهیم متأثر از تعریف مفهومی اختیار شده برای سرمایه‌ی اجتماعی، بینش نظری محقق، سطح تحلیل، واحد مشاهده و حوزه‌ی مورد مطالعه می‌باشد. بنابراین با توجه به تعاریف، چند بعدی بودن و سطوح مختلف این مفاهیم در تحقیق حاضر سعی شده که از چند منبع به صورت تلفیقی استفاده شود، یعنی آرای صاحب‌نظران سرمایه‌ی اجتماعی مانند گیدنز، بوردیو، کلمن، پوتنام، پوتنام استفاده شود.

یافته‌ها نشان داد که در بین شاخص‌های سرمایه‌ی اجتماعی، شاخص مشارکت اجتماعی (رسمی و غیررسمی) با مقدار ($M=33/62$) بالاترین میزان، و شاخص روابط و اعتماد اجتماعی به ترتیب با مقادیر ($M=18/39$) و ($M=18/78$) کمترین میزان را در بین حاشیه‌نشینان شهر ایلام به خود اختصاص داده‌اند. در تبیین این یافته‌ها می‌توان چنین استدلال کرد که در اجتماعات حاشیه‌نشین، همبستگی در میان افراد از نوع همبستگی سنتی بوده و مشارکت افراد در سطح محلی و کوچک مقیاس باقی می‌ماند. البته لازم به توضیح است که میزان بالاتر هنجارهای همیاری در مناطق حاشیه‌نشین تنها در وضعیت درون گروهی مطرح بوده، زیرا این میزان بالاتر هنجارهای همیاری در مناطق حاشیه‌نشین، مشارکت رسمی آنان را به دنبال نداشته است. همچنین، از آنجایی که افراد مهاجر به مناطق حاشیه‌نشین با دو نوع نظام فرهنگی متفاوت برخورد می‌کنند نسبت به نظام فرهنگی قبلی خود تعلق خاطر دارند و با نظام فرهنگی و شرایط جدید ارتباط معنوی برقرار نمی‌کنند یا قادر بر برقراری ارتباط اجتماعی با آن نیستند. در نتیجه این افراد با نوعی شک و تردید و به اعتمادی به افراد محیط خود برخورد می‌کنند. در این شرایط اعتماد به اشخاص در کمترین حد خود قرار داشته و شبکه‌ی روابط اجتماعی نیز در سطح پایین می‌ماند و در نهایت کاهش سرمایه‌ی اجتماعی را در میان ساکنان این مناطق به دنبال خواهد داشت (محمودی و نیکخواه، ۱۳۹۱).

نتایج بررسی روابط بین متغیرها نشان داد که بین سرمایه‌ی اجتماعی بر حسب جنسیت تفاوت معناداری وجود ندارد؛ همچنین، بین سرمایه‌ی اجتماعی بر حسب وضعیت اشتغال حاشیه‌نشینان تفاوت معناداری وجود ندارد. این در حالی است که نتایج

بیانگر آن است که بین سرمایه‌ی اجتماعی افراد متأهل و افراد مجرد تفاوت معناداری وجود دارد؛ به طوری که میانگین میزان سرمایه‌ی اجتماعی مجردها بیشتر از متأهل‌هاست. به همین ترتیب، نتایج نشان داد که بین سرمایه‌ی اجتماعی بر حسب میزان تحصیلات تفاوت معناداری وجود دارد و همین طور بین سرمایه‌ی اجتماعی بر حسب نوع منزل مسکونی تفاوت معناداری وجود دارد.

راهکارها و پیشنهادها

- هرچه مشارکت اجتماعی در بین ساکنان مناطق حاشیه‌نشین شهر ایلام بیشتر باشد، سرمایه‌ی اجتماعی کل حاشیه‌نشینان نیز ارتقا خواهد یافت؛ بنابراین لازم است که رویکردهای مشارکت محور و افزایش مشارکت اجتماعی در بین ساکنان به عنوان روشی برای ارتقای سرمایه‌ی اجتماعی، از طریق عرصه‌های مشارکت غیر رسمی مثل مراکز برپایی مناسک و مراسم مذهبی (به واسطه‌ی تأثیری که مشارکت رسمی و غیررسمی بر روی هم دارند) مورد حمایت گسترده واقع شوند.

- بالا بردن سطح تحصیلات در میان ساکنان مناطق حاشیه‌نشین شهر ایلام (سطح تحصیلات و آگاهی رابطه‌ی مستقیمی با هم داشته و بالا رفتن سطح تحصیلات موجب بالا رفتن سطح آگاهی و توجه افراد شده و این امر بر حجم سرمایه‌ی اجتماعی موجود در میان افراد تأثیر می‌گذارد).

- کمک به مشارکت افراد در امور شهری به منظور گسترش اعتماد اجتماعی و تقویت سرمایه‌ی اجتماعی.

منابع

- امیرکافی، مهدی. (۱۳۸۰). «اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن»، مجله‌ی نمایه پژوهش، شماره‌ی ۱۸، سال پنجم.
- برغمندی، هادی و خزاعی، منصور. (۱۳۸۷). «سرمایه‌ی اجتماعی در محلات حاشیه‌نشین»، مجموعه مقالات همایش بررسی وضعیت فرهنگی شهر تهران، بهار ۱۳۸۷، صص: ۱۰۷-۹۵.
- برغمندی، هادی. (۱۳۸۷). «تأثیر تخریب محله‌ی غربت بر سرمایه‌ی اجتماعی اهالی محله‌ی خاک سفید»، فصلنامه‌ی علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی، سال هفتم، شماره‌ی ۲۸، صص: ۲۶۳-۲۸۳.
- بیرو، آلن. (۱۳۸۰). فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه‌ی باقر ساروخانی، تهران: سازمان انتشارات کیهان.
- جمشیدی‌ها، غلامرضا، عنبری، موسی. (۱۳۸۳). «تعلقات اجتماعی و اثرات آن بر بازگشت مهاجران افغانی»، نامه‌ی علوم اجتماعی، شماره‌ی ۲۳.
- چلبی، مسعود، مظفری زوارکی، کوروش. (۱۳۸۴). مقبولیت اجتماعی قانون در بین شهروندان شهر قزوین، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد پژوهشگری اجتماعی، استاد راهنما: مسعود چلبی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده‌ی علوم اجتماعی.
- زارع شاه آبادی، اکبر و ترکان، رحمت اله. (۱۳۹۱). «بررسی رابطه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی و قانون‌گریزی در بین شهروندان شهر یزد»، فصلنامه‌ی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، شماره‌ی ۲۷، صص: ۸۳-۱۱۴.
- عبداللهی، م و میرطاهری، م. (۱۳۸۶). «سرمایه‌ی اجتماعی در ایران، وضعیت موجود، دورنمای آینده و امکان‌شناسی گذار»، فصلنامه‌ی رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره‌ی ۲۵، تهران: دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
- فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۷۹). پایان نظم بررسی سرمایه‌ی اجتماعی و حفظ آن، ترجمه‌ی غلامحسین توسلی، تهران: انتشارات جامعه ایرانیان.
- قاسمی، وحید و دیگران. (۱۳۸۵). «سطح‌بندی سرمایه‌ی اجتماعی در شهرستان‌های استان اصفهان»، فصلنامه‌ی علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره‌ی ۲۳، صص: ۲۲۵-۲۴۸.

- کلمن ، جیمز. (۱۳۷۷). بنیادهای نظریه‌ی اجتماعی، ترجمه‌ی: منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.
- لهسایی زاده، عبدالعلی. (۱۳۶۸). نظریات مهاجرت، شیراز، انتشارات نوید.
- محمودی، امیر و نیکخواه، زهرا. (۱۳۹۱). «بررسی مقایسه‌ای سرمایه‌ی اجتماعی در مناطق حاشیه‌نشین و غیر حاشیه‌نشین شهر شیراز»، چهارمین کنفرانس برنامه‌ریزی و مدیریت شهری، ۲۰ و ۲۱ اردیبهشت ماه، مشهد مقدس، صص ۱-۱۶.
- نیرومند، مصطفی و مجید احسن. (۱۳۵۲). حاشیه‌نشینان بندرعباس، تهران: دانشگاه تهران .
- هاشمیان فر، سید علی و عجمی، شهرزاد. (۱۳۹۱). «بررسی فرهنگ شهروندی ساکنان بافت حاشیه‌ای شهر اصفهان»، مطالعات شهری، سال دوم، شماره‌ی سوم، صص ۲۳۰-۲۰۹.
- نقدی، اسداله و زارع، صادق. (۱۳۹۱). «فرسایش سرمایه‌ی اجتماعی و مدیریت بحران در مناطق حاشیه‌نشین (مورد مطالعه: زنان حاشیه‌نشین شهرک سعدی شیراز)»، ارائه شده در دومین کنفرانس ملی مدیریت بحران.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital in hand book of theory and research sociology of education, green wood press, New York.
- Field. John, (2005). Social Capital. London & New York. Rutledge Pub.
- Putnam. R (2000) " Bowling alone: American's Declining social capital, journal of Democracy, Vol6.